

بازتاب عقاید شیعی بر هنر فلزکاری ایران

دکتر طاهره عزیزی پور

استادیار گروه باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت

tazizipoor@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۴/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۶/۲۸)

چکیده

فلزگری در ایران سابقه ای هشت هزار ساله دارد. این آثار دارای ویژگیهای خاص هنری و مذهبی ایرانیان است. با ورود اسلام به ایران هنر فلزکاری وارد مرحله جدیدی شد و هنرمندان فلزکار علاوه بر اینکه تغییراتی در نوع فلزات مورد استفاده خود ایجاد کردند، در طریقه ساخت اشیای فلزی و تزئینات به کاررفته بر روی این اشیاء نیز به نوآوری هایی دست یافتند. فرامین اسلامی و تأثیرات برگرفته از دین جدید در خلق این نوآوریها بیشترین سهم را داشت؛ به همین صورت آنگاه که ایرانیان مذهب تشیع را پذیرفتند، مضامین شیعی بر هنر آنان من جمله فلزگری تأثیر گذاشت. ایرانیان از ابتدا به مذهب تشیع علاقه مندی بیشتری نشان دادند و علویان همواره جایگاهی برجسته در بین ایرانیان داشتند. آل بویه نخستین سلسله شیعه مذهب در ایران بودند. اما بعد از علویان تا مدتها حکومتهای سنی در ایران حکومت کردند. تا اینکه بالاخره صفویان بر سر کار آمدند و رسماً مذهب تشیع را به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام کردند. مذهب تشیع بر همه جنبه های هنری ایرانیان تأثیر گذاشت و هنر فلزگری هم از این تأثیر بی نصیب نماند.

در این پژوهش به بیان تأثیرات مضامین و عناصر شیعه بر هنر فلزگری ایران می پردازیم و این تأثیر را علاوه بر نقوش و کتیبه های به کار رفته بر روی اشیای فلزی در شکلهایی از اشیای فلزی بررسی می کنیم که منحصرراً در بین شیعیان کاربرد داشته اند.

واژگان کلیدی: شیعه، هنر، فلزکاری، ایران

مقدمه :

فلز از حدود هزاره ششم ق.م مورد استفاده بشر قرار گرفت . تا قبل از استفاده از این ماده بشر مواد مورد نیاز خود را از سنگ و چوب و... می ساخت. قدمت قدیمی ترین شیئی فلزی در ایران به هزاره هفتم ق.م می رسد. این شیء یک قطعه مس است که با روش چکش کاری ساخته شده و در تپه علی کش به دست آمده است (ملک شه میرزادی، ۱۳۸۲، ص ۱۷۵). ایرانیان سپس با ذوب فلز آشنا شدند و آنگاه در طول دوره های تاریخی موفق به تولید آثار فلزی ارزشمندی شدند. آثار فلزی در هر دوره ای که خلق شدند از خصوصیات اقتصادی، مذهبی و فرهنگی زمان خود تاثیر گرفتند. با ورود اسلام به ایران هنر فلزکاری تحت تاثیر دین جدید قرار گرفت (گرابار، ۱۳۷۹، ص ۱۴)؛ اگر چه قرنهای حتی تا قرن هفت هجری اشیای فلزی تولید شده در ایران و برخی نقاط همجوار حتی از نظر نقوش به کار رفته بر روی اشیای فلزی تاثیرات هنر فلزکاری ساسانی را نشان می داد (کونل ۱۳۵۵، ص ۱۰۲)؛ اما به تدریج آثار فلزی نیز همچون دیگر آثار هنری تحت تاثیر قوانین و قواعد اسلامی قرار گرفتند.

از گذشته های دور فلزکاری هنری شکوهمند در ایران بود. با ورود اسلام به ایران این مهارت سنتی صنعتگران ایران به شکوفایی خود ادامه داد. اگر چه در قرون نخستین اسلامی ایرانیان با بی عدالتی هایی از جانب حکومت اسلامی مواجه شدند و حتی امرای عرب آنان را عجم خطاب

می کردند (هولت و لمبتون، ۱۳۹۰، ص ۴۷) اما با این حال ایرانیان موفق شدند در کوره راه این نایملایات راهی برای پیشرفت هنر فلزکاری خود بیابند. واقعیت این بود که در پی آن شرایط بحرانی که خلفای اموی و عباسی برای غیر اعراب من جمله ایرانیان پدید آورده بودند به عرفان و تصوف پناه آوردند. در چنین شرایطی فلزکاران ایرانی به خود آمدند و با نمادهای جدید احساسات تازه خود را بیان کردند (پوپ ۱۳۸۷، ص ۲۸۷).

ایرانیان مسلمان شده مذهب شیعه را به خصوصیات ملی و فرهنگی خود نزدیکتر یافتند و حتی زمانی که شیعه در ایران مذهبی رسمی نبود، افسانه های مردم ایران با باورهای شیعی در آمیخت (زرین کوب، ۱۳۹۰، ص ۲۱). در این شرایط عقاید و فرامین شیعه در هنر ایران تجلی یافت. فلزکاری یکی از این هنرهاست که همچون دیگر هنرهای ایران در این برهه از تاریخ تحت تاثیر مذهب تشیع و فرامین الهام بخش آن قرار گرفت (عنصری، ۱۳۸۳، ص ۸۷). البته باید توجه داشته باشیم که هنر شیعی در ایران در بسیاری از موارد همان هنر اسلامی است . در واقع باید گفت که از نظر سبک تمایز روشنی بین هنر اسلامی و هنر شیعی در بسیاری از جنبه های هنری وجود ندارد (کوثری، ۱۳۸۴، ص ۹). بعلاوه از یاد نبریم که میزان حضور عناصر شیعی در هنر اسلامی در ایران تحت تاثیر شرایط تاریخی در طول دوره های مختلف متفاوت بوده است. در برخی از دوره ها بویژه دوره تیموریان و صفویان

گرفتند و گرد ابوبکر جمع شدند و اینگونه شد که دو مذهب شیعه و سنی پدید آمد. از همان ابتدا اعراب کوفه که غالب آنها در اصل از مردم یمن بودند و نیز ایرانیان آشکارا به علی (ع) و مذهب تشیع گرایش داشتند. علی رغم عثمان، علی (ع) با موالی مهربان بود تا آنجا که اعراب از رفتار وی در این مورد گله می کردند به رغم خشم اعراب، علی (ع) موالی را از هر حیث با تازیان برابر ساخته بود (زرین کوب، ۱۳۹۰، ص ۳۵). این موضوع از عواملی بود که در جلب علاقه موالی به علی (ع) موثر بود. در عمق حرمت شیعه به امام - جانشین پیامبر - و اصل این تفکر که پیشوایی و رهبری باید از مشیت و اراده الهی باشد، اعتقاد و باور ایرانیان نهفته است که پادشاهان خود را صاحبان فره ایزدی می شمردند. جای سخن نیست که اساس عقاید شیعه به هر تقدیر اقتباس از اصول دینی ایرانیان نیست اما جاذبه ای که این باورها نزد ایرانیان یافت تا اندازه زیادی بواسطه موافقت آنها با عقاید ایرانیان و انعکاس آرای دینی آنها در این باورهای نوین بوده است (همان، ص ۳۶).

به طور کلی ایرانیان برای نشان دادن بیزاری شان از شیوه ملکداری دولت اموی از شیعیان (شیعه) که دارای سازمان یافته ترین مرام سیاسی بودند و نیز احساساتشان نیز با احساسات ایرانیان سازگار بیشتری داشت، جانبداری می کردند. تشیع در ایران تاریخی طولانی، گسترده و غنی دارد. از ابتدای ورود اسلام به ایران و پذیرش آن توسط ایرانیان رابطه ایرانیان با تشیع آغاز می شود. در

(شایسته فر، ۱۳۷۹، ص ۳۰) حضور عناصر شیعی در هنر پرننگ تر و بارزتر از دیگر دوره ها ظاهر می شود. با این وصف می توان گفت که تاثیرات عناصر شیعی در هنر دوران اسلامی ایران با تحولات تاریخی شیعه در ایران کاملاً مرتبط بوده است. بر همین اساس در این پژوهش ابتدا به بیان تحولات تاریخی شیعه در ایران پرداخته و آنگاه به تاثیرات مذهب شیعه در هنر فلزکاری پردازیم. البته در این مورد نقش حامیان فلزکاران را نباید نادیده گرفت. حامیان شیعه مذهب فلزکاران مایل بودند که عناصر مذهبی مورد علاقه آنها بر روی آثار فلزی که استفاده می کردند، به کار برده شود. بعلاوه برخی اشیای فلزی همچون؛ علم و یا پنجه مقدس منحصرآ از طرف شیعیان استفاده می شدند.

تحولات تاریخی شیعه در ایران:

شیعه به کسی گفته می شود که بعد از رسول اکرم به امامت ائمه اثنی عشر معتقد باشد. تشیع از نظر لغوی از ماده شیع گرفته شده که به معنای متابعت و پیروی است. بنابراین تشیع به معنای قبول پیروی و اطاعت است. اما در اصطلاح به مکتب و مذهبی از دین اسلام گفته می شود که پیروی از اهل بیت پیامبر را در جمیع ابعاد اسلام و حتی در زندگی فردی و اجتماعی واجب و لازم می داند (حجت، ۱۳۸۰، ص ۱۸).

بعد از رحلت پیامبر علی رغم تاکید نبی مکرم اسلام مبنی بر ولایت علی (ع) بعد از پیامبر بر مسلمین، برخی مسلمانان راهی دیگر در پیش

طریق فعالیت فرقه های صوفی در ایران شد. مهمترین ویژگی دوران پس از مغول ظهور علمای شیعه چون خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردش علامه حلی است که از طریق آنها مذهب شیعه به طور کامل در ایران ریشه دوانید و بنا نهاده شد (شایسته فر، ۱۳۷۹).

حاکمان تیموری سنی مذهب بودند؛ اما کتیبه های بی شماری که از دوره تیموری بر جای مانده نشان می دهد که مذهب شیعه در این دوره آزادی عمل و تبلیغ داشته و حتی در مواقعی بوسیله حاکمان تیموری تشویق و حمایت می شده است. این موضوع به علت وجود جمعیت شیعه قابل توجه در ایران در این برهه از زمان بوده است. تیمور خود سنی بود اما با شیعه مخالفت نکرد. در کتیبه های بر جای مانده از زمان تیمور می بینیم که او حتی گاه خود را از محبان علی و اولادش معرفی می کند (شایسته فر، ۱۳۸۴، ص ۱۳۱) بالاخره زمانی که شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۵ هجری قمری حکومت صفوی را تاسیس کرد، مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام شد. از زمان این پادشاه تا کنون مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران باقی مانده است.

هنر شیعه در ایران :

همواره در طول تاریخ ایران بین هنر و آداب معنوی مربوط به مذهب ارتباط بسیار نزدیکی وجود داشته است. در حقیقت دین یکی از مهمترین عوامل شکل دهنده هنر و تاثیر گذار بر

دوره عباسی نفوذ علویان و گسترش مذهب تشیع یکی از مشکلات حکومت مرکزی بود. مامون نسبت به علویان سختگیری بسیاری می کرد. او بسیاری از علویان را کشت یا به زندان افکند (جعفریان، ۱۳۷۵، ص ۱۰۱). زمانی که نارضایتی مردم ایران در رویان، کلار و چالوس در سال ۲۵۰ ه. ق به انقلابی آشکار منجر گردید، روسای محلی با دیلمان عقد اتحاد بستند و حسن بن زید از نوادگان حسن بن علی (ع) را از ری دعوت کردند تا ریاست آنها را بپذیرد. او حکومت زبیدیه را در حاشیه جنوبی دریای خزر ایجاد کرد؛ آنگاه علویان موقتاً بر ری، زنجان، قزوین و قومس استیلا یافتند، علویان در مناطقی از دیلم و گیلان نیز رخنه کرده بودند (مادلونگ، ۱۳۹۰، ص ۱۷۹). سپس آل بویه به عنوان نخستین حکومت شیعی ایران در طی قرون چهارم و پنج هجری بر سر کار آمدند. آنان در سال ۳۳۴ هجری وارد بغداد شدند و خلافتی موثر و ثمر بخش به دست آوردند. امپراطوری ایشان - که شامل عراق تا دورترین نقاط شمال ایران می شد - وسعت زیادی را در بر می گرفت (فقیهی، ۱۳۸۱، ص ۱۲). کتیبه ای به زبان فارسی و به دستور یکی از حاکمان آل بویه برای مقبره امام علی (ع) در نجف ساخته شده است (لطیف زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۱۵). بعدها در روزگار ایلخانی سلطان محمد خدا بنده (اولجایتو) که در ابتدا بودایی مذهب بود، مسلمان شد و به مذهب شیعه روی آورد و زمینه ساز تفوق شیعه در ایران شد. این اتفاق باعث به وجود آمدن تاثیرات مهم شیعی از

مختلف به بیان حماسه عاشورا و انتقال پیام آن پرداختند.

آنگونه که در بحث تاریخ شیعه گفتیم مذهب رسمی ایران بعد از اسلام همیشه شیعه نبوده است. آل بویه حکومتی شیعی تاسیس کردند در مدت کوتاهی در زمان سلطان محمد خدابنده شیعه از طرف حکومت مرکزی مورد حمایت قرار گرفت. در نهایت شیعه در زمان صفویان به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام شد. با این وصف تصور می شود پی گیری تاثیرات شیعه در هنر در این سه دوره زمانی مذکور نتایج بیشتری به همراه دارد.^۱ البته از آنجا که شمار قابل توجهی از مسلمانان در طول حکومت تیموریان در ایران زندگی می کرده اند. هنر دوره تیموری نیز از تاثیرات شیعه به دورنمانده است (شایسته فر، ۱۳۸۴، ص ۱۵). با آنکه هنرمند ایرانی همواره در خلق بسیاری از آثار خود از جوهره خیال خویش مایه می گذاشت. با این حال نمی توانیم تاثیرات مذهب تشیع در خلق آثار هنری را نادیده بگیریم. با نفوذ مذهب تشیع در ایران هنر فلزکاری نیز همچون دیگر هنرها تحت تاثیر فرامین این مذهب قرار گرفت. در این پژوهش بر آنیم تا به بررسی تاثیرات مذهب شیعه منحصر بر هنر فلز کاری اسلامی بپردازیم. این تاثیرات از چند جنبه قابل بررسی هستند.

آن بوده است. هنر ایرانی چه قبل از اسلام و چه در دوره اسلامی از ارزشها و شاخصه های ثابتی برخوردار بوده است. یکی از مهمترین این شاخص ها ارتباط بین هنر و آداب معنوی برگرفته از مذهب است. در ایران قبل از اسلام غالباً بر جنبه های تزئینی و مفاهیم نمادین تاکید شده است. سپس هنر ایران در دوره اسلامی نیز همچون پیش از اسلام، هم به جنبه های تزئینی پرداخت و هم بر مفاهیم نمادین برگرفته از مذهب و فرهنگ تاکید کرد.

با رواج مذهب تشیع در ایران هنر و هنرمندان از تاثیر این مذهب به دور نماندند. برخی وقایع تاریخی که بر امامان شیعه گذشته بود، جان مایه بسیاری از آثار هنری و ادبی گشت. شهادت حضرت علی (ع) در محراب، واقعه کربلا، شهادت امام حسن و سجاده زین العابدین (میرزایی مهر، ۱۳۸۶) از جمله موضوعاتی است که تحت تاثیر مذهب تشیع مورد توجه نقاشان ایرانی قرار گرفت.

در هنرهای ادبی نفوذ شیعه آشکارتر از دیگر هنرها است. مدایح شیعه حتی در دوره عباسی وجود داشته است. علاقه مردم ایران به ذکر مصائب و احوال اهل بیت (ع) باعث شد که هنرهایی همچون مناقب خوانی، مقتل سرایی و تعزیه خوانی، روضه خوانی و پرده خوانی در ایران مورد توجه بسیار قرار گیرد. مراسم عاشورا و عزاداری محرم یکی از آیین های مذهبی است که از گذشته های دور در میان شیعیان اجرا می شده است. هنرمندان در شاخه های هنری

^۱ - اگر چه در زمینه شعر و ادبیات این تاثیر از ابتدای ورود اسلام به ایران قابل مشاهده است. فراموش نکنیم که هنرهای ادبی - به نسبت دیگر هنرها - نیاز چندانی به حامی ندارد. یک شاعر به طور کاملاً شخصی و تنها در خلوت خانه خویش نیز می تواند در مدح ائمه اطهار و یا ذکر مصیبت آنها شعر بسراید.

ظروف به دست آمده از اواخر قرن ۴ در شمال غرب ایران از او نام برده شده- می داند . بعید است که منظور از این امیر المومنین مولای مومنان علی (ع) باشد. حتی می توان تصور کرد که این گلدانها برای یکی از حاکمان سنی مذهب ساخته شده باشند . به هر حال این واژه پس از مدتی از روی اشیای فلزی محو می شود .

با پذیرش مذهب شیعه از طرف ایرانیان ادعیه و احادیث شیعه نیز بر روی اشیای فلزی استفاده شدند. این دو موضوع بخصوص در دوره صفوی و قاجاریه (بواسطه رسمی شدن مذهب تشیع) چشمگیر تر است. به گونه ای که اسامی دوازده امام یا چهارده معصوم و پنج تن آل عبا، بخصوص نام حضرت علی (ع)، از مضامین اصلی به کار رفته بر روی اشیای فلزی در دو دوره مذکور است. هر چند قبل از آن نیز شیعیان و حتی سنی مذهبان در دوره های مختلف در هر فرصتی نام علی (ع) را زینت بخش آثار خود قرار داده و یا به طریقی دیگر ارادت خود را به علی (ع) و آل او نشان داده اند. به عنوان نمونه می توانیم از کتیبه ای بر روی یک چراغ مسی (تصویر ۳) نام ببریم که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می شود (احسانی، ۱۳۶۸، ص ۱۳۸) و متعلق به سال ۸۶۳ هجری قمری (دوره تیموری) است. این کتیبه نشان می دهد که فردی که از او به نام درویش مسعود نام برده شده این چراغ را به آستان قدس رضوی اهدا کرده است. به یقین نمی دانیم که درویش مسعود مذهب شیعه داشته یا سنی مذهب بوده است. اما به یقین

۱- کتیبه های روی اشیای فلزی که منحصرأ با مضامین شیعه همراه هستند.

۲- استفاده از برخی طرحها و نقشهایی که منحصرأ از جانب شیعیان استفاده می شده است.

۳- برخی از اشیای فلزی همچون علم که مخصوص عزاداری محرم است و تنها در بین شیعیان کاربرد داشته است.

کتیبه :

در دوره ساسانی نوشتن کتیبه بر روی اشیای فلزی چندان مرسوم نبود.^۲ در دوره اسلامی این سنت را امویان از رومیان گرفتند و البته ایران اسلامی نیز از این تاثیر به دور نماند و سپس در دوره اسلامی ما به وفور شاهد ظهور کتیبه ها بر روی اشیای فلزی هستیم. در این میان حامیان شیعه اشیای فلزی از خلق کتیبه هایی با مضامین شیعه بر روی اشیای فلزی حمایت می کردند.

موضوعات قرآنی و نام پیامبر اکرم (ص) همواره بر روی اشیای فلزی دوره اسلامی جایگاهی برجسته داشته است. واژه مولی امیر المومنین زمانی بسیار پیشتر از اواسط قرن ۵ هجری دیده شده است. این واژه بر گلدانی که اکنون در موزه ارمیتاژ نگهداری می شود آمده است (تصاویر ۱ و ۲) اتینگهاوزن (۱۳۸۴، ص ۳۲۰) این واژه را لقب فردی با نام نامتعارف والکین - که بر روی

^۲- البته در دوره ساسانی هم به اشیای فلزی کتیبه دار برخورد می کنیم. اما نسبت این گونه اشیا در مقایسه با اشیای فلزی کتیبه دار که در میان رومیان تولید می شد بسیار اندک است. در واقع کتیبه نویسی بر روی اشیای فلزی که در دوره اسلامی معمول شد، تحت تاثیر روم بود.

می دانیم که او از ارادتمندان امام رضا (ع) بوده است. اظهار ارادت سنی مذهببان به ائمه معصوم در موارد دیگری هم دیده شده است. موقوفات گوهرشاد برای حرم امام رضا (ع) و یا ساخت و سازهای این بانو در این حرم متبرکه و از همه جالبتر کتیبه هایی که بر روی گور امیر تیمور به کار رفته تنها مثالهایی از این نکته هستند.

هنر فلزکاری آرام آرام در دوره قاجار رو به افول گرایید. اما بر همان آثار فلزی اندک ساخته شده در این دوره نیز می توان مضامین شیعه را بر کتیبه های روی ظروف مشاهده کرد.

از دوره صفوی به بعد علاوه بر کتیبه های عربی اشعاری به زبان فارسی نیز بر روی اشیای فلزی استفاده می شوند که دارای مضامین شیعه بخصوص مدح اهل بیت (ع) هستند.^۳ بر روی بسیاری از آثاری که در دوره صفوی خلق شده اند، اسامی چهارده معصوم بخصوص نام علی (ع) نگاشته شده است. بر روی این اشیا نام علی گاه به تنهایی (فراس، ۱۳۸۷ ص ۷۹) و یا به صورت "یا علی" و "یا علی مدد" آمده است. گذشته از این دعای نادعلی کبیر نیز گاه به صورت کامل و گاه به صورت بخشهایی از این دعا بر روی اشیای فلزی ظاهر می شود. نام علی (ع) همچنین در کنار نام الله و محمد (ص) و اهل بیت به فراوانی بر روی آثار فلزی بر جای مانده از دوره صفوی و قاجاری آمده است. در این مورد می توانیم به تبری فلزی اشاره کنیم که در مجموعه تناولی موجود است. بر روی این تبر که احتمالاً

جنبه تزئینی داشته است عبارت "الله، علی، محمد، حسن برحمتک یا ارحم الراحمین" آمده است.

جام چهل کلید (تصویر ۴) از بارزترین نمونه های هنر فلزکاری صفوی است که در بردارنده نام دوازده امام و چهارده معصوم هستند این جام قبل از صفویان وجود نداشته و ظاهراً بعد از روی کار آمدن خاندان صفوی برای تفال و پیشگویی و استخراج طالع و فعالیتهای این چنینی استفاده می شده است. معمولاً بر لبه خارجی این جامها نام چهارده معصوم، دعای ناد علی، سوره های فلق، اخلاص، کافرون و جملاتی در مدح رسول اکرم و حضرت علی (ع) نگاشته می شده است.^۴ (احسانی، ۱۳۶۸، ۲۲۵)

شهادت شیعی از دیگر عباراتی است که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی قابل مشاهده است. به عنوان نمونه بر پشت یکی از سکه های صفوی که اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می شود، عبارت "لا اله الا الله محمدا رسول الله علی ولی الله" قابل خواندن است.

می دانیم که عبارات و تصاویر پشت سکه ها بیانگر ویژگیهای فرهنگی و مذهبی گروهی است که از آن سکه استفاده کرده اند، بنابراین ظهور چنین عبارتی بر پشت سکه های صفوی نشانه ای از شیعه مذهب بودن و ارادت مردمان ایران به امام علی (ع) در این دوره از تاریخ ایران بوده

^۴- اگر چه جام چهل کلید همزمان با حکومت شیعه مذهب صفوی در ایران پدیدار شد و بر روی آن اسامی دوازده امام و دعای ناد علی نیز دیده می شود؛ اما با این حال هیچ دلیلی وجود ندارد که پیدایش این جام را به رسمی شدن مذهب شیعه نسبت دهیم. به نظر می رسد پیدایش این جام تحت تاثیر شرایط اجتماعی خاص در دوره صفوی باشد.

^۳- استفاده از اشعار فارسی با مضامین مختلف بر روی ظروف فلزی در دوره تیموری هم وجود داشته است.

است که در بر گیرنده صلوات به چهارده معصوم است.

برخی سوره های کوتاه قرانی و نیز آیه الکرسی و عبارت نصر من الله و فتح قریب که در کنار دعاهاى شیعی قرار گرفته اند، در دوره صفوی دیده می شود.

سوره های ملک، اخلاص، فلق، کافرون، الناس و فتح از سوره های کوتاهی هستند که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی نوشته شده اند. ظروفی که معمولا بر روی آنها آیات قرانی آمده به احتمال زیاد برای نوشیدن و خوردن در امام زاده ها و اماکن مقدس استفاده می شده اند؛ چرا که به کارگیری آیات قرانی در اشیای روزمره یک نوع بی حرمتی به قران قلمداد می شده است. در انتها باید یادآوری کنیم که نگارش کتیبه هایی با مضامین شیعه به فراوانی در دیگر جنبه های هنری به خصوص معماری قابل توجه است.

طرحهای شیعه بر روی اشیای فلزی:

چنانچه پیش از این نیز گفتیم تصاویری همچون مصائب ائمه اطهار در کربلا یا شهادت حضرت علی (ع) در محراب از جمله موضوعات شیعی هستند که در مکتب نگارگری شیعه به فراوانی مورد استفاده قرار گرفته است. استفاده از تصاویر مرتبط با هنر شیعه نیز همچون کتیبه ها از دوره صفوی به بعد در ایران اسلامی رواج بیشتری می یابد؛ هرچند که ظهور این تصاویر در هنر شیعی از مدتها قبل بخصوص در دوره تیموری مورد توجه قرار گرفته بود. در دوره تیموری اگر چه

است. البته ظهور نام علی (ع) بر سکه ها تنها اختصاص به دوره صفوی ندارد. بر برخی از سکه های سربداران واژه علی ولی الله و صلوات بر چهارده معصوم و شعارهای شیعی دیده می شود. در دوره تیموری نیز نام علی (ع) در کنار نام دیگر خلفا بر سکه ها آورده شده است (سرفراز، آور زمانی، ۱۳۸۴، صص ۲۲۵ و ۲۳۰).

صلوات بر حضرت محمد و امامان شیعه موضوع دیگری است که بر اشیای فلزی دوره صفوی دیده می شود. در این مورد می توانیم به مرکب دانی اشاره کنیم که اکنون در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگه داری می شود (تصویر ۶). در این مرکب دان ما شاهد روند افزایش ذکر اسامی مقدس امامان معصوم هستیم. در این مرکب دان همچنین بخشی از دعای نادعلی و نیز دعایی خطاب به پیامبر نیز آمده است (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۸۶). نمونه ظرفی مسی پایه دار دیگری به تاریخ ۱۲۱۴ ه.ق. در موزه مقدم وجود دارد که صلوات بر حضرت محمد و امامان شیعه بر روی آن حک شده است (تصویر ۵)

صلوات بر چهارده معصوم آن هم به زبان فارسی موضوع دیگری است که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی دیده می شود و نشان از ارادت ایرانیان به ائمه اطهار در این دوره دارد. در این مورد می توانیم به یک کاسه رمالی اشاره کنیم که احتمالا باید متعلق به قرن ده هجری باشد (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۱۸۶) در نوار بالایی این کاسه به خط ثلث دعایی به درگاه خداوند نگاشته شده

تیموری و صفوی حامیان متعددی ترسیم زندگی پیامبر و اهل بیت او را به نقاشان سفارش می داده اند. حاکمان تیموری نیز گاه این تصاویر شیعه را سفارش می دادند تا از این طریق در میان جمعیت فراوان شیعه که تحت حکومت آنان می زیستند، اعتبار کسب کنند. گذشته از نسخه های خطی، بر دیوار بقاع متبرکه و امامزاده هایی که در سراسر ایران پراکنده اند، طرحها و نقاشی هایی با مضامین شیعه به فراوانی قابل رویت است (میرزایی مهر، ۱۳۸۶). با آنکه مضامین و مفاهیم شیعه در نقاشی و نگارگری دوره اسلامی جایگاهی برجسته دارند، اما چنین تصاویری بر روی اشیای فلزی به ندرت دیده می شود. اشیای فلزی در دوره اسلامی عموماً با طرحهای اسلیمی، ترنجه‌ها، طرحهای گیاهی و جانوری تزیین شده اند و تصاویر انسانی در این دوره بر روی اشیای فلزی کمتر دیده می شوند.^۶ حتی در دوره صفوی که تشیع به عنوان مذهب رسمی انتخاب می شود و تأثیرات بارز شیعی در هنر فلزکاری این دوره قابل پیگیری است؛ اما باز هم شاهد تصاویر و طرحهایی مرتبط با عقاید شیعه بر روی آثار فلزی نیستیم.^۷

شده صحنه محشر نشان داده شده است؛ در حالیکه دوازده امام نیز در این صحنه حضور دارند.

^۶- البته نقوش انسانی بخشی از تزیینات اشیای فلزی در دوره سلجوقی را تشکیل می دهند. این نقوش تحت تأثیر فلزگری ساسانی بر این اشیاء ایجاد شده اند و ارتباطی با مضامین شیعه ندارند.

^۷- گل کمر فولادی مشبک متعلق به سال ۹۱۳ هجری که تصویر اسب سواری در بین مرغزار بر روی آن دیده می شود، از جمله نمونه های اندکی است که تصاویر انسانی را بر روی اشیای فلزی نشان می دهد. این گل کمر بخشی از غنائم جنگ چالدران بوده و اکنون در موزه توپکایی استانبول نگهداری می شود (احسانی، ۱۳۶۸، ۲۳۵).

سردمداران حکومت سنی مذهب بودند، اما در این دوره جمعیت شیعه قابل توجهی در ایران و حتی در هرات پایتخت تیموریان زندگی می کردند. البته پژوهشها (شایسته فر، ۱۳۸۴ ص ۶۰) نشان می دهد که در طول سده های اولیه دوران اسلامی تلاشی برای به تصویر کشیدن وقایع تاریخی مذهبی انجام نشده است؛ چرا که هیچ یک از نمونه های مصور که به دست ما رسیده قدیمی تر از قرن هفتم هجری (سیزدهم م) نیست. در رونوشتی خطی از تاریخ بلعمی که متعلق به قرن هشتم هجری است، تصویری از حضرت علی (ع) با شمشیر دو لبه ایشان مشاهده می شود (شایسته فر، ۱۳۸۴ ص ۶۱). در رونوشت دیگری که از آثار الباقیه بر جای مانده و احتمالاً به فرمان اولجایتو شیعه مذهب کتابت و مصور شده است، شهادت امام حسین در کربلا به طور کامل بیان شده؛ اما تصویری از این واقعه در این کتاب قابل مشاهده نیست. البته واقعه غدیر خم در این کتاب به تصویر کشیده شده است. گذشته از موارد فوق تصاویری از حضرت علی (ع) و امامان شیعه در چندین نسخه خطی که از دوره های تیموری، آق قویونلو و صفوی بر جای مانده اند، نیز دیده می شود. به طور کلی در تصاویری که با الهام از مضامین شیعه خلق شده اند، زندگی امام علی (ع) به عنوان قهرمانی مسلمان یکی از رایج ترین مضامین تصویر سازی شیعه است. مدارکی^۸ در دست است که نشان می دهد در دوره

^۸- در مجموعه ای مصور که بوسیله محمود حسینی و حسن حفیظ برای اسکندر سلطان در شیراز به سال ۸۱۴-۸۱۳ هجری رونویسی

ابزارهایی که منحصر در مذهب تشیع کاربرد داشته اند:

به طور کلی اسلام دینی است که اشیای آیینی در آن کاربرد چندانی ندارد. بر خلاف آیین هایی همچون آیین بودا و آیین مسیح، در آیین اسلام تفاوتی بین اشیای فلزی مذهبی و غیر مذهبی وجود ندارد (وارد، ۱۳۸۴ ص ۸). اما با این حال برخی اشیای فلزی منحصر از جانب شیعیان مورد استفاده قرار گرفته است. علم و پنجه مقدس (دست حضرت ابا الفضل) از جمله این اشیا هستند.

علم:

علمها در دوره حکومت ترکمنهای آق قویونلو و قره قویونلو وجود داشته و دسته های سیاسی و مذهبی از آنها استفاده می کرده اند. با رواج تشیع در زمان شاه اسماعیل صفوی این علمها مورد استفاده دسته های عزاداری نیز قرار گرفت (احسانی، ۱۳۶۸ ص ۲۶۶). علمها از صفحه ای آهن به صورت تیغه ای بلند و باریک ساخته می شد و در راس آن علامت و نشان سستی و قومی قبیله قرار می گرفت. نام های الله، محمد، علی و نیز نام پنج تن آل عبا زینت بخش این علم ها بودند. این علمها بر روی دسته ای چوبی یا فلزی قرار می گرفتند و آنگونه که امروزه نیز مرسوم است، پیشاپیش دسته های عزاداری حرکت داده می شدند. در طول دوره های زندیه و قاجاریه تزیینات دیگری به علمها اضافه شد. بر روی یکی از این علمها که بر اساس

کتیبه روی آن در سال ۱۱۲۳ توسط استاد ابراهیم ساخته شده، عبارات شیعی دیده می شود. بر روی علم مذکور علاوه بر بسم الله الرحمن الرحیم، "یا علی مدد" و "یا امام حسین" نیز حک شده است. بر روی این علم در کنار نام امام علی (ع) آیاتی از سوره فتح را نیز می بینیم.

در گذشته علم ها یک زبانی بودند و تزییناتی به آن متصل می کردند ولی به تدریج تعداد تیغه ها زیاد شد و به شکل امروزی در آمد. تعداد تیغه ها بستگی به سفارش دهنده علم دارد. گاهی هم از بچه تیغ استفاده می شود که نمادی از دو طفلان مسلم است (الهی، ۱۳۷۷، ۳۲). البته علم پنج تیغه نیز به نیت پنج تن ساخته می شود. شیعیان دوازده امامی تیغه های علم را فرد می گذارند. از آنجا که امام دوازدهم غائب است، این شیعیان یک تیغه در علم کم می گذارند. روی تیغه ها معمولا آیه های قران وان یکاد، قسمتی از زیارت عاشورا و همچنین اسم ائمه دیده می شود. همزمان با دوره صفویه با حضور درویش در ایران مواجه می شویم. اینکه چه ارتباطی بین قدرت یافتن صفویان و رواج درویشی گری وجود داشته خارج از موضوع پژوهش حاضر است. آنچه اکنون برای ما اهمیت دارد، ابزارهایی است که درویشان استفاده کرده اند و سپس این اشیا در میان شیعیان از تقدسی خاص برخوردار شده اند. علم درویش که معمولا هم نام علی بر روی آنها دیده می شود و نیز کَشکول (تصویر ۶) درویش از جمله این اشیا هستند.

تمثال دست حضرت ابوالفضل:

پنجه یکی از شاخص ترین اشیاء سمبلیک عزاداری محرم است و با اندازه های مختلف استفاده می شود. پنجه سمبل دست بریده شده حضرت ابوالفضل است که از آن در علم های عزاداری و سقاخانه ها استفاده می کنند. البته برخی پژوهشگران پنجه را نماد پنج تن آل عبا می دانند. این پنجه ها معمولا از مس یا برنج ساخته می شوند. عموما از این پنجه ها به عنوان تمثال دست حضرت ابوالفضل یاد می شود. بر روی آنها نام دوازده امام و بخشهایی از دعای نادعلی آمده است (الهی، ۱۳۷۷، ۴۱)

در آخر باید به زنجیر و سنج اشاره کنیم که در مراسم عزاداری محرم استفاده می شوند.

نتیجه گیری:

بعد از فتح سرزمین ایران توسط اعراب مسلمان، اعراب ایرانیان را عجم می خواندند. اما رفتار علی (ع) با ایرانیان چنان مهربانانه و از سرلطف بود که حب علی و خاندانش از همان ابتدا در دل ایرانیان جای گرفت. بعلاوه مذهب تشیع با خلق و خوی ایرانیان سازگاری بیشتری داشت.

برای بررسی تاثیر عناصر و مضامین شیعه بر هنر و بخصوص هنر فلزگری که موضوع اصلی مقاله حاضر نیز هست باید این تاثیر را در دوره هایی که حکومت شیعه در ایران برقرار بود، پی گیری کنیم. با استناد به تاریخ شیعه ایرانیان در سه دوره تاریخی حاکمان شیعه داشته اند:

۱- دوره آل بویه

۲- دوره ای کوتاه در زمان فرمانروایی

سلطان محمد خدابنده (اولجایتو)

۳- دوره صفوی و بعد از آن که شیعه به

عنوان مذهب رسمی ایران پذیرفته شد.

البته مدت زمانی کوتاه نیز علویان بر

بخشهایی از طبرستان فرمان رانند.

حاکمان آل بویه شیعه مذهب بودند. این حاکمان

عید غدیر را جشن می گرفتند و در محرم برای

سید و سالار شهیدان عزاداری می کردند. اما پی

گیری نفوذ عناصر شیعی در هنر فلزگری آل بویه

تاثیر چندانی نداشت. آل بویه به وضوح خود را از

اعقاب ساسانیان معرفی می کردند و در فلزگری

نیز آنان - حتی شاید به عمد- به فراوانی تحت

تاثیر فلزگری ساسانی بودند. در دوره تیموری

جمعیت شیعه زیادی در ایران زندگی می کردند.

اگر چه تیموریان خود سنی مذهب بودند. از این

زمان به وضوح تاثیر مضامین شیعی در هنر و

معماری قابل پیگیری است و این تاثیر در دوره

صفوی به اوج خود می رسد.

در بحث فلزگری فراموش نکنیم که حامیان از

جایگاهی بسیار برجسته برخوردارند. در واقع

حامیان هستند که هزینه ساخت اشیای فلزی را

تقبل می کنند. از آنجا که شعارهای شیعی در دوره

صفوی بیش از هر دوره دیگری بر روی اشیاء

فلزی ظاهر می شوند، می توان استنباط کرد که

حامیان ساخت اشیای فلزی در دوره مذکور

عقاید شیعه داشته اند.

در این پژوهش تاثیر مضامین شیعه بر فلزگری در

سه مقوله کتیبه ها، طرحها و اشیای فلزی که

- ۴- پوپ آرتور، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریا بندری، تهران: علمی و فرهنگی
- ۵- ترکمنی آذر پروین، ۱۳۸۴، دیلمان در گستره تاریخ ایران (حکومت‌های محلی آل زیار، آل بویه)، تهران، سمت
- ۶- جعفریان رسول، ۱۳۷۵، تاریخ تشیع در ایران، ج ۳، قم: انتشارات انصاریان.
- ۷- حجت سید محسن، ۱۳۸۰، تشیع چیست و شیعه کیست، ج اول، دفتر انتشارات اسلامی
- ۸- زرین کوب عبدالحسین، ۱۳۹۰، "فتح ایران به دست اعراب و پیامدهای آن"، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، گرد آورنده ریچارد فرای، ترجمه حسن انوشه، چاپ نهم
- ۹- سرفراز علی اکبر و آوزمانی فریدون، ۱۳۸۴، سکه های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.

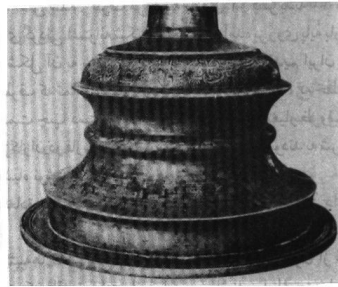
- ۱۰- شایسته فر مهناز، ۱۳۷۹، "رابطه مذهب و نگارگری در دوره تیموریان و اوایل صفوی"، مجله مدرس علوم انسانی، دوره ۴، شماره ۲، صص ۲۵-۴۰.
- ۱۱- _____، ۱۳۸۴، هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، انتشارات مطالعات هنر اسلامی

منحصراً در بین شیعیان کاربرد داشته اند، مورد بررسی قرار گرفت. با نگاهی به کتیبه های به کار رفته بر روی اشیای فلزی می بینیم توسل به امامان شیعه بخصوص حضرت علی (ع) دعای نادعلی و برخی سوره های قرآنی همچون سوره فتح جایگاهی برجسته دارند. از همین موضوع به راحتی می توان دریافت امیدواری در سایه توسل به ائمه معصوم با روح شیعه عجین شده است. با اینکه مضامین شیعی همچون حماسه کربلا و یا شهادت حضرت علی (ع) در محراب و ... در نقاشی های شیعی دیده می شود. اما این مضامین بر اشیاء فلزی دیده نمی شوند. البته فراموش نکنیم که در دوره صفوی که حضور مضامین شیعی بر روی اشیای فلزی بیش از دیگر دوره ها دیده می شود، نگاره انسان بسیار کم به کار رفته است. بعلاوه مذهب تشیع باعث پیدایش اشیای فلزی شد که عموماً هم در عزاداری محرم استفاده می شوند، علم ها از این دسته اشیا هستند.

منابع:

- ۱- اتینگهاوزن ریچارد، گرابر الگ، ۱۳۸۱، هنر و معماری اسلامی ج ۱، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت
- ۲- احسانی محمدتقی، ۱۳۶۸، هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران، تهران: علمی و فرهنگی
- ۳- الهی محبوبه، ۱۳۷۷، تجلی عاشورا در هنر ایران، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی

- ۱۲- عناصری جابر، ۱۳۸۳، "هنر ایرانی و تاثیرات تشیع بر گونه های آن"، نشریه شیعه شناسی، زمستان ۸۳، شماره ۸۵-۱۱۴.
- ۱۳- فقیهی علی اصغر، ۱۳۸۱، تاریخ آل بویه، تهران: سمت.
- ۱۴- فراست مریم، ۱۳۸۷، "نماد و نمود نام علی در هنر فلزکاری صفوی و قاجار"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، صص ۷۶-۸۵.
- ۱۵- کوثری، مسعود، ۱۳۹۰، "هنر شیعی در ایران"، جامعه شناسی هنر و ادبیات، سال سوم، شماره اول.
- ۱۶- کونل ارنست، ۱۳۵۵، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، انتشارات طوس.
- ۱۷- گرابار الگ، ۱۳۷۹، شکل گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۸- لطیف زاده مروارید، ۱۳۸۸، "بررسی نقش فلز در اشیای ویژه عاشورا"، فصلنامه هنر شماره ۸۲.
- ۱۹- مادلونگ، و، ۱۳۹۰، "سلسله های کوچک شمال ایران"، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده ریچارد نفرای، ترجمه حسن انوشه، چاپ نهم.
- ۲۰- ملک شه میرزادی صادق، ۱۳۸۲، ایران در پیش از تاریخ، تهران: میراث فرهنگی.
- ۲۱- میرزایی مهر علی اصغر، ۱۳۸۶، نقاشی های بقاع متبرکه در ایران، انتشارات فرهنگستان هنر.
- ۲۲- وارد، ریچل، ۱۳۸۴، فلزکاری اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: مطال گرابارالگ، ۱۳۷۹، شکل گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۲۳- هولت پیام، لمبتون آنکس، ۱۳۹۰، تاریخ اسلام: پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه احمد آرام، تهران: امیرکبیر.

تصاویر ۱ و ۲ - گلدان احتمالا ایران- (اتینگهاوزن، ۱۳۸۱، تصاویر ۲۵۵ و ۲۵۴)
تصویر ۳- پایه چراغ مسی، موزه آستان قدس رضوی (احسانی، ۱۳۶۸)

تصویر ۴- جام چهل کلید (موزه مقدم)
تصویر ۵- ظرف مسی پایه دارکه دورتادور لبه آن کتیبه ای در صلوات به ائمه و... (موزه مقدم)

تصویر ۶- مرکبدان (شایسته فر، ۱۳۸۴، تصویر ۱۹)
تصویر ۷- کشکول (شایسته فر، ۱۳۸۴، تصویر ۲۱)